

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl : 1967

Cilt : XV

Yayın Komisyonu :

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN, *Dekan*

Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, *Başkan*

Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU

Prof. M. Tayyib OKIÇ

Doç. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU

Doç. Dr. Bahriye ÜÇOK

Mustafa FAYDA, *Sekreter*

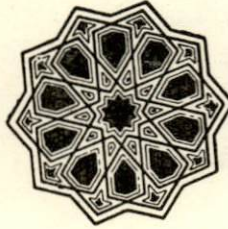
Yıl : 1967

Cilt : XV

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

№ : 27

1967 : 17

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YAYINLANAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1968

İ Ç İ N D E K İ L E R

Fevziye Abdullah TANSEL, <i>Seyyid 'Aziz Mahmud Hudâyi..</i>	1
Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT, <i>I. Goldziher'in Hâdisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi</i>	43
—, <i>Mevzû Hadislerin Zuhuru</i>	57
Doç. Dr. Necati ÖNER, <i>Klasik Mantukta Modalite.....</i>	69
Doç. Dr. Cavit SUNAR, <i>Heraklit ve Oluş Meselesi</i>	87
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>'Abdurrazzâk İbn Hemmâm ve Tefsiri</i>	99
—, <i>Vücûhu'l-Kur'âna Dâir Bilinmiyen Yeni Bir Eseri</i>	113
Osman KESKİOĞLU, <i>Türkiye'de Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı</i>	121
Doç. Dr. Yaşar KUTLUAY, <i>İbâdilere Ait Bazı Metinler</i>	141
Doç. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>İbn Bâcce ve Felsefesi.....</i>	151
Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslâmda Olgun İnsan (İnsan-ı Kâmil)</i>	155
Dr. Mehmet MAKSUDOĞLU, <i>Tunusta Hâkimiyetin Dayılardan Beylere Geçişi</i>	173
Doç. Dr. Katherina MOMMSEN, Çev. Beyza MAKSUDOĞLU, <i>Goethe ve İslâm</i>	187
<u>Kitap Tanıtma ve Tenkitleri :</u>	
<i>The Kurrah Papyri from Aphrodito in the İnstitute (Dr. Hüseyin Atay)</i>	213

—, <i>The Rise of the North Arabic Script and its Kuranic Development With a full Description of the Kuran Manuscriptis in the Orientale Institute</i>	219
—, <i>Studies in Arabic Papyri I</i>	
<i>al-Arab fi Hazaratihim ve Sakafetihim ila Ahiri'l-Asri'ul-Emeviyyi (Mustafa Fayda)</i>	225

‘ABDURRAZZÂK İBN HEMMÂM

VE

TEFSİRİ

Doç. Dr. İSMAİL CERRAHOĞLU

Hayatı:

Abdurrazzâk ibn Hemmâm ibn Nâfi' es-San'ânî el-Hımyerî, hicretin 126 (M. 743) ncı senesinde San'a da doğmuştur. Künyesi Ebû Bekr'dir. Yemenin yetiştirdiği mümtaz bir fakih bir müfessir ve Buharinin râvilerinden olan bir muhaddisidir. Genç yaşta iken islâmî ilimleri öğrenmeye teşebbüs etmişti. Hişâm b. Yusûf, Abdurrazzak, ibn Cüreyc'e ilim almak için gittiğinde 18 yaşında olduğunu söyler¹. Kendi ifadesine göre, 7 sene Ma'mer b. Râşid'le beraber bulunmuştur.² Ticaret için Şam'a geldiğinde, orada pek çok meşhur âlime mülâki olmuştur.³ Mamer ibn Râşid (Ö. 154/770), İbn Cüreyc (Ö. 149/766). Ubeydullah b. Omer (Ö. 147/764), Abdullah b. Sa'id b. Ebi Hind, Sevr b. Yezid (Ö. 153/770), el-Evzâ'i (Ö. 157/774), Süfyan es-Sevri (Ö. 161/777) Mâlik b. Enes (Ö. 179/795), Süfyan b. Uyeyne (Ö. 198/813), Abdullah b. İsa, Hemmam b. Nâfi., Hişam b. Hassan (Ö. 148/765), el-Müsenna b.es-Sabah, Haccac b. Ertat (Ö. 149/766), Zekeriyya b. İshâk, İkrime b. Ammar ve diğer pek çok zevattan ilim almış ve rivayette bulunmuştur. Kendisi bir ilim hazinesi olduğundan, pek çok kimseler ona gelmişler ve ondan ilim almışlardır. İşte onlardan bazıları: Ahmed b. Hanbel (Ö. 241/855), Yahya b. Ma'in (Ö. 233/847). İshak b. Rahaveyh (Ö. 238/852), ez-Zuhli (Ö. 258/872), er-Rimâdi (Ö. 265/878), Abd b. Humeyd (Ö. 249/863), Muhammed b. Râfi' (Ö. 245/859), Mah-

1 Ez-Zehabî, Mizânu'l-İ'tidâl, Mısır 1382/1963, II. 609.

2 İbn Ebî Hâtim er-Râzi, Kitâbu'l Cerh ve't-Ta'dil, Haydarabât 1371/1952 III, 38; ez-Zehabî, Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl (Yazma) Köpr. Ktp. No. 408. 168. b.; ez-Zehabî, Tezkiretu'l-Huffâz, Haydarabât 1955 - 1958-I. 364; Mizânu'l-İ'tidâl, II. 609; ez - Zehabî, Târihu'l-İslâm (Yazma) Ayasofya Ktp. No. 3007. 121 b.

3 Tezkiretu'l-Huffâz, I. 364; Mizânu'l-İ'tidâl, II. 609.

mûd b. Gaylân (Ö. 239/853), Ali b. el-Medinî (Ö. 234 / 848), Seleme b. Şebîb (Ö. 294/906) dir. Şeyhlerinden olmasına rağmen, Süfyan b. Uyeyne ve Ma'mer b. Süleyman bile ondan rivayet etmiştir.⁴ İbn Hallikân , İnsanlar nasıl Hazreti Peygambere koştularsa, Peygamberden sonra da Abdurrazzak'a koştular, demek suretiyle onun ilim alanındaki kıymetini göstermektedir⁵.

Hz. Aliye sevgi beslediği ve Hz. Muaviye'den hoşlanmadığından, onu şülikle itham edenler ortaya çıkmışsa da, Ahmed b. Hanbel, ondan bu hususu teyid edecek bir şey işitmediğini, fakat onun, insanlar hakkındaki haberlere taaccuble meyleden bir tabiâtı bulunduğunu söylemektedir⁶. Buna rağmen bazı haberler onu şülikle itham etmektedirler. Mahled eş-Şuayri'den rivayet edildiğine göre, Abdurrazzâkın yanında idim. Birisi Muaviyedin bahsetti. Bunun üzerine", meclisimizi Ebû Süfyanın oğlu ile kirliletmeyin" dedi⁷.

Ca'fer b. Ebi Osman et-Tayâlisî, Yahya b. Ma'in'den şu sözleri işittiğini söyler" bir gün Abdurrazzâk'tan onun şüliğine delalet edecek bir söz işittim ve ona, ilim aldığım Ma'mer, Mâlik, İbn Cüreyc, Süfyan, el-Evzâi gibi üstadlarının hepsi sünnet eshabındandır. Sen bu şîâ mezhebini kimden aldın dediğimde, Ca'fer b. Süleymân ed-Duba'î bize geldi. Kendisini faziletli gördüm ve bunu ondan aldım, diye cevap verdi"⁸. Seleme b. Şebîb, Abdurrazktan şu sözleri işittiğini söyler: "Allaha yemin ederim ki, Ali'yi, Ebû Bekr ve Ömere tafdil etmek beni memnun etmez"⁹. Keza Ahmed b. el-Ezher de, Abdurrazzak'ın şu sözünü nakleder: "Alinin efdaliyeti üzerine Şeyheyne tafdil ederim"¹⁰

4 Omer b. Ali. b. Semure el-Ca'dî, Tabakâtu Fukahâi Yemen, Kahire 1957., s. 63, 67; Mizânu'l-İ-tidâl, II. 609; Târihu'l-İslâm (Yazma) 121b; Tezkiretu, I-Huffâz, I. 364; Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl (Yazma) 168b; İbnu'l-İmâd el Hanbelî, Sezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zehab, Kâhire 1350-1351, II. 27; el-Cerh ve't-Ta'dîl III, 38; İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-âyan, Kahire 1367 / 1948, II. 385; Yâkût er-Rûmî, Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1374/1955, III. 428, Yûsuf b. Tagrıberdî, en-Nucûmu'z-Zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire, Kâhire 1349/1930, II 202; Taşköprü zâde Ahmed, Mevzûatu'l-ulûm, İstanbul 1313 (Mütercimi Kemalüddin Muhammed), I. 529.

5 Vefeyât, II. 385.

6 Ahmad b. Hanbel, Kitabu'l-İlel ve Marifeti'r-Ricâl, Ankara 1963, I. 233; Mu'cemu'l-Buldân, III. 429; Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl (Yazma) 169 b; Mizânu'l-İ-tidâl, II. 610.

7 Mizânu'l-İ-tidâl, II. 610.

8 Târihu'l-İslâm (Yazma) 122b; Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl (Yazma) 169; Mizânu'l-İ-tidâl, II. 611.

9 Târihu'l-İslâm (Yazma) 122b; Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl (Yazma) 169b; Tezkiretu'l-Huffâz, I. I. 364; Mizânu'l-İ-tidâl, II. 612.

10 El-Makrizî, Muhtasaru'l-Kâmil (Yazma) Murad Molla Ktp. No. 575, 155b; Târihu'l-İslâm (Yazma) 122b; Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl (Yazma) 169b; Mizânu'l-İ-tidâl, II. 612.

Bütün bu sözler, onun aşırı bir şia temayülüne sahip olmadığını göstermektedir. Mamafih burada, ilk devirlerdeki şia anlayışıyla, muahhar şia anlayışı arasında fark bulunduğunu nazarı itibare almak lâzımdır. İlk devirlerde hiç bir mezhebi ceryana kapılmadan , Hz. Aliye muhabbet besleyen kimseler dahi şia'dan addedilmişlerdir. Abdurrazzâk'ta bunlardan biri olabilir. İbnul-İmâd el-Hanbeli kendisine evham şüphesinin, ilminin vüs'atından dolayı, verildiğini söylemektedir.¹¹ Ez-Zehebî'de, Abdurrazzâkı şülikle ayıpladılar O, bu hususta müfit değildi. Onun sadece Aliye muhabbeti vardı ve onu katledenlere kızıyordu¹², demekle, onun şüliğinin korkunç olmadığını bize bildirmiş oluyordu. Brockelmann'da, onun mutedil bir şii olduğunu söyler.¹³

Bu itham daha sonraki nesillere de intikal etmiştir. Bazıları Abdurrazzak kör oluncaya kadar ondan işitilenlerin sağlam olduğunu kabul ettikleri halde, kör olduktan sonra, ondan işitenlerin semamı zayıf görmüşlerdir¹⁴. Şimdi biraz da, el-Cerh ve't-Ta'dil ulemasının, onun hakkında dediklerini görelim.

Ebû'z-Zur'â ed-Dımaşkî, Ahmed b. Hanbel'e, Abdurrazzak, Ma'mer'in hadislerini hifzedermiydi? diye sorar ve ondan evet ezberlerdi cevabını alır. Yine ona, İbn Cüreyc'den en sağlam rivayette bulunan Abdurrazzak mı? yoksa el-Bursânî mi? diye sorulduğunda, cevap olarak Abdurrazzak demiştir. Ahmed b. Hanbel devam ederek, biz Abdurrazzak'a 200 senesinden önce geldik, o zaman gözü sağlamdı. Kör olduktan sonra kim ondan işitmişse onun semai zayıftır demiştir¹⁵.

El-Esrem, Ebû Abdullah'tan (النار جبار) hadisi sorulduğunda, bu hadisin bâtl olduğunu işittim. Bana, bu hadisi Abdurrazzaktan kim işitti diye sordu. Ben de Ahmed b. Şebbuye dedim. Bunun üzerine bana, Onlar, Abdurrazzak kör olduktan sonra işittiler. Kitabında olmayan şeyleri, kitabında varmış gibi söylediler, demiştir¹⁶.

En-Nesâî, onun son zamanlarında, ondan hadis rivayet edenlerde nazar vardır.zira ondan münker hadisler rivayet olunmuştur demektedir.¹⁷ İbn Adiyde, fedâil hususunda hiçkimsenin ulaşamayacağı haberleri rivayet etti, bunlar

11 Şezerâtu'z-Zeheb, II. 27.

12 Tezkiretu'l-Huffâz; I. 364.

13 Brock. Suppl. I. 833.

14 Târihu'l-İslâm (Yazma) 122 a; Mizânu'l-İ'tidâl, II. 613.

15 Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl (Yazma) 169a; Mizânu'l-İ'tidâl, II. 609.

16 Aynı yer.

17 Mizânu'l-İ'tidâl, II. 610.

hakikata uygun değillerdir. Aralarında münkerler vardır. Bunlardan dolayı onu şiiliğe nisbet ettiler,¹⁸ derken, ed-Dârakutnî, O sikadır, fakat Ma'mere âit bazı haberlerde hata ettiğini söyler¹⁹.

El-Buhârî, Abdurrazzakın kitabından rivayet ettiği hadisler, en sahih olanlarıdır, demektedir²⁰. Yahya da onun kitabının dışında, ondan bir hadisten başka bir şey almadığını söyler.²¹

Ebû Salih, Muhammed b. İsmail ed-Dîrârî, biz San'ada Abdurrazzakın yanındaiken Ahmet b. Hanbel, Yahya b. Ma'in ve diğerlerinin Abdurrazzakın rivayet ettikleri hadisleri terk ettiklerine veya kerih gördüklerine dâir haberler almaya başladık. Çok üzüldük. boşuna masraf yaptık, seyahat ettik ve boşboşuna yorulduk dedik. Sonra hacılarla Mekkeye gittik. Orada Yahya'ya rastladım ve ona bu meseleyi sordum. Bana ya Eba Salih, eğer Abdurrazzak islamdan irtidad etmiş olsa bile, onun hadisini terketmezdi, demiştir.²²

Ahmed b. Sâlih, Ahmed b. Hanbel'e "Hadis hususunda Abdurrazaktan daha iyisini gördünmü? diye sorduğunda, hayır cevabını vermiştir"²³. Ebû Bekr b. Zencûye, Abdurrazaktan Râfizinin kâfirdir dediğini nakleder.²⁴

Abdurrazzâkın zayıf bir kimse olduğuna dâir haberler de mevcuttur. Onun, el-Vâkîdî'den daha yalancı bir kimse olduğu söylenmektedir.²⁵

Ahmed b. Ebî Hayseme, İbn Ma'inden şöyle işittiğini söyler: "Ahmed, Ubeydullah b. Mûsâ'nın şiiliğinden dolayı hadislerinin reddedildiğini söyler. Allaha yemin ederim ki Abdurrazzâk, Ubeydullahtan daha ileri gitmiştir. O, ondan yüz defa daha zayıftır ve ben Ubeydullaha nisbetle Abdurrazzaktan daha zayıf şeyler işittim"²⁶.

Hakkında müsbet veya menfî olarak söylenen bu kadar sözlerden sonra, Yahya b. Ma'in, Ahmed b. Hanbel, ed-Dârakutnî, Nâsiruddîn ve ez-Zehbî

18 İbn Adiy, el-Kâmil (Yazma) III. Ahmed Ktp. No. 2943, 314b; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî, Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl (Yazma) III. Ahmed Ktp. No. 622. 89a; Muhtasarul-Kâmil (Yazma) 155b; Mizânu'l-I'tidâl II. 610.

19 Mizânu'l-I'tidâl. II. 610.

20 Aynı yer.

21 Aynı yer.

22 el-Kâmil (Yazma) 313b; Muhtasarul-Kâmil (Yazma) 155b; Mizânu'l-I'tidâl, II. 612.

23 Tezhibu tehzibi'l-Kemâl (Yazma) 168b; Târihu'l-İslâm (Yazma) 122a; Mizânu'l-I'tidâl, II. 614.

24 el-Kâmil (Yazma) 313b; Muhtasarul-Kâmil (Yazma) 155b; Mizânu'l-I'tidâl, II. 613.

25 Aynı eser, 313 a; Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dîl (Yazma) 89a; Mizânu'l-I'tidâl, II. 610 -611.

26 Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl (Yazma) 169b; Mizânu'l-I'tidâl, II-. 611 - 612.

onu sika kabul etmişlerdir.²⁷ Ed-Dârimî, Abdurrazzâk bana el-Firyâbîden daha muhabbetlidir²⁸, İbn Ebî Hâtim de, hadisleri yazılır, fakat onlarla ihticac olunmaz²⁹, demek suretiyle ona itimad etmiş sayılırlar.

Abdurrazzâk, 211/827 senesi Şevval ayının ortalarında, 85 veya 86 yaşlarında iken Yemende vefat etmiştir.

Yukarıda gördüğümüz gibi, yapılan suçlamalar, ya onun, şiaya temâyül etmesi veyahutta, gözü kör olduktan sonraki rivayetleri üzerine toplanır. Yoksa eserleri hakkında medhu senadan başka birşey işitilmemiştir.

Eserleri:

Abdurrazzak, zamanında bir ilim hazinesi olduğundan, pek çok şeyler yazmış, musannafatı hakkında en toplu malumatı, Bağdatlı İsmail Paşa vermiştir³⁰. Verilen bilgiye göre onun çeşitli eserleri şunlardır: Tezkiyetu'l-Ervâh an Mavâki'il-Eflâh (تذكية الأرواح عن مواقع الأفلاح), Tefsîru'l-Kur'ân, el-Câmiu'l-Kebîr fi'l-Hadis, Kitâbu's-Sunen fi'l-Fıkh, Kitâbu'l-Magâzi dir. Omer Riza Kahlale'de aynı eserleri tadad eder.³¹ Kâtib Çelebi'de, Onun bir tefsiri³², Hadisde, el-Cami'fi-l-Hadis veya Musannaf fi-l-Hadisi olduğunu ve bu eserin İbn Ebi Şeybenin musannafından daha küçük bulunduğunu kaydeder³³. Kâtip Çelebi, Tezkiyetu'l-Ervâh an Mavâni'il-Eflâh adlı eserden bahsederse de, bu eserin müellifinin meçhûl olduğunu kaydeder³⁴. Bağdatlı İsmail Paşa, Keşfi'z-Zunûn Zeylinde bu eserin adını Tezkiyetu'l-Ervâh an Mevâki'il-Eflâh şeklinde yazarak, eserin Abdurrazzaka âit olduğunu söyler.³⁵ Tabakâtu Fukahâi Yemen (s. 67 - 68) müellifi, Onun güzel tasnifleri olduğunu, Bağdattaki Hanbelilerin, Ahmed. b. Hanbelin Müsnedine istinaden ondan rivayet ettiklerini kaydeder. Endelüslü âlim, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr, Fihrist adlı eserinin s. 54, 127 ve 236 cı sahifelerinde, Abdurrazzâkın Tefsirinin, Musannafının ve Kitâbu-l-Magâzi'sinin kendine kadar ulaşan isnadlarını verir.

27 el-Kâmil (Yazma) 313b; Muhtasaru'l-Kâmil (Yazma) 155b; Mizânu'l-İ'tidâl, II. 609; Şezerâtu'z-Zeheb, II 27.

28 Muhtasaru'l-Kâmil (Yazma) 155b.

29 el-Cerh ve't-Ta'dil , III, 39.

30 İsmail Paşa el-Bağdadi, Hediyetu'l-Arifin Esmâu'l-Müellifin. İstanbul 1951 - 1955, I. 566.

31 Omer Rizâ Kahlâle, Mu'cemu'l-Müellifin, Dimaşk 1377/1958. V. 219.

32 Keşfu'z-Zunûn, I. 452.

33 Aynı eser, I. 576, II. 1712.

34 Keşfu'z-Zunûn I. 402.

35 Zeyli Keşfi'z-Zunûn, II. 285.

İbnu'n-Nedim, Abdurrazzakın fıkıhda es-Süneni, bir de Kitâbu'l-Magâzi'si olduğunu zikrediyorsa da, bir tefsir sahibi olduğunu kaydetmemektedir.³⁶ Fakat diğer bütün kaynaklar, bir tefsiri bulunduğu müttefiktirler.³⁷

Abdurrazzakın, yukarıda saydığımız, bütün bu eserlerine sahip olamadığımızdan, onların tavsifi üzerinde duramayacağız. Ancak tefsirinin tanıtmasını ve oradaki metodunu göstermeye çalışacağız. Yalnız, onun "el-Musannaf fi'l-Hadis" adlı eserini, İstanbul Murad Molla Ktp. de No. 596-600 de bulunduğu zikredilir. Yine ez-Zehibinin "Târihu'l-İslâm" adlı eserinin (Ayasofya Ktp. 3007) 123b nin kenar haşiyesinde, Abdurrazzakın "es-Sünen" isimindeki musannafının 50 kûsûr cüz olup, üç cildte toplandığı belirtilmektedir.

Eski tefsir literatürünü bize nakleden et-Taberi, Abdurrazzakın bu tefsirinden bol bol istifade etmiştir. Et-Taberi, bu tefsirin büyük bir kısmını el-Hasen b. Yahya vasıtasıyla nakletmektedir. Zamanımıza kadar intikal eden bu tefsirin -bugünkü imkanlar dahiline - iki nüshası bilinmektedir.

Birincisi, Brockelmann'ın "Arap Edebiyatı Tarihi" adlı eserinin Suppl I. 333 de ve Ahmed Halil'in "Neş'etu't-Tefsir fi'l-Kutubi'l-Mukaddeseti ve'l-Kur'an" (s. 44) adlı eserinden, bu nüshanın "Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyye" de No.242 de bulunduğunu, bir cild olup, Kur'anı Kerimi re'yle tefsir etme hakkında bir mukaddimeyi ihtiva ettiğini öğreniyoruz. Mısır'daki bu nüshanın 724 tarihinde istinsah edilmiş olduğunu, Prof. Zeki Velidi Togan tarafından yazılan bu eserin tanıtılmasından öğrenmekteyiz.³⁸

İkinci nüsha, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İsmail Sâib Sencer koleksiyonunda 4216 numarada bulunmaktadır. Eser, 110 varak olup, her sahife 27 satırdan ibarettir. 250 x 175, 210 x 135 mm. ebadındadır. Mağribi hattıyledir. İstinsah tarihi zikredilmiyorsa da, diğer nüshaya nisbetle daha eski olduğu anlaşılmaktadır. Eserde, Mukaddime, Fâtiha sûresi ve Bakara sûresinden 142. ci âyete kadar olan kısım noksandır. Prof. Zeki Velidi Togan diğer surelerin tamam olduğunu söylüyorsa da (yukarıda adı geçen dergi) tetkikimizde Muavvezetân sûrelerinin de eksik olduğu anlaşılmıştır.

Abdurrazzakın bu tefsiri, kısa ve vecizdir. Bütün âyetler sıra ile tefsir edilmemektedir. Sûrelerin tertibi, bu gün elimizdeki mushalarda olduğu gibi-

36 İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, Kahire 1348, s. 318.

37 Tarihu'l-İslâmî (Yazma) 123b; Şezerâtu'z-Zehib, II. 27; Tabakâtu Fukahâi Yemen, s. 67; Tezkiretu'l-Huffaz, I. 364; Mevzuâtu'l-Ulûm. I. 529; Esmâu'l Müellifin. I. 566; el-'Alâm IV. 126.

38 İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, cild II, cüz 1, sene 1956 - 1957. İstanbul 1957, s.65-66.

dir. Son taraflardaki kısa sûreler, ekseriya başlangıç âyetiyle isimlendirilmişlerdir. Tefsirdeki rivâyetlerin ekserisi Ma'mer İbn Râşid (Ö. 154 / 770) vasıtasıyla Katade (Ö. 117/735) den gelmektedir. Bu hususu teyid edecek mahiyette, İsmail Sâib koleksiyonundaki nüshanın başına şu ibare konulmuştur. (تفسيرعبدالرزاق رضى الله عنه بروايته عن معمر رضى الله عنه). Ekseriya bu isnad Katade'de kesilmektedir. Gerek bu tefsirde ve gerekse Taberi tefsirinde, Katade'nin, el-Hasen el-Basri, Said b. Cubeyr ve Hammad gibi zevattan rivayet ettiği görülür. Ebû Zur'an'nın da "Katade, el-Hasen el-Basri'nin yüksek talabelerinden idi"³⁹ demesi, nakletmiş olduğu haberlerin ekserisinin el-Hasenden gelmiş olduğuna delalet eder.

Bu tefsirin ekseriyetinin Abdurrazzak-Ma'mer-Katade vasıtasıyla nakledildiğini söyledikten sonra, geri kalan kısımlar Abdurrazzak-Ma'mer- vasıtasıyla ve Katadeden gayri kimseler tarafından gelmektedir. Kısaca Ma'mer, katade yerine, isimlerini aşağıda Zikredeceğimiz şahsiyetlerden nakletmektedir. Bu tefsirde Ma'merin Şeyhleri olan zevat şunlardır: İbn Tâvus, ez-Zühri, İbn Ebi Necih, Eyyub, İsmail İbn Şems, el-Hasen el-Basri, Hişam b. Urve, Zeyd b. Refî, Süleyman et-Teymi, Hemmam b. Münebbih, İbn Ebi Müleyke, Davud b. Hind, Abdu'l-kerim el-Cezeri, el-Ames, Ata el-Horasâni, el-Leys ve Huseymdir.

Bunlardan başka, Abdurrezzâk tefsirinde Ma'merin haricinde şu şahıslardan da rivayette bulunur: Sufyan b. Uyeyne, İsrâil, Süfyan es-Sevri İbn Cüreyc, Ca'fer b. Süleyman, Huseyn b. Ukeyl.

Tefsirinin Kaynakları:

Abdurrazzâk'ın tefsirdeki metodunu iyi anlayabilmek için, eserinin kaynaklarını da belirtmemiz icab eder. Zamanındaki çeşitli ilim adamlarından ilim aldığını ve eserler telif ettiğini yukarıda söylemiştik. Abdurrazzakın zamanında, tefsir ilmi, hadisten ayrılmış, müstakil bir ilim olma gayreti içindedir.

Tefsirinin kaynakları, bütün nakli tefsirlerde olduğu gibi, Kur'anı Kerim, Hazreti Peygamberin Sünneti, sahabe, tâbiün, etbâu't-tâbiünve ehli kitabın rivayetleridir. Abdurrazzâk, tefsirinde şifâi rivayetlerden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bazı şahısların eserlerinden faydalanıp faydalanmadığını teyid edecek bir delile rastlanmamıştır.

Abdurrazzâk'ın tefsirinin, tefsir, hadis, kıraat, lûgât, nahiv, fıkıh ve tarihi kaynaklarının hangileri olduğunu araştırmak isterdik. Maalesef bu ilim-

ler o devirde müdevven kitaplar halinde olmadığından, bazısı olsa bile, mukayese etmek imkânına sâhip olamadığımızdan, müstakil başlıklar halinde bilgi vermek imkânına mâlik olmadık.

Metodu:

Abdurrazzâk'ın tefsirde tâkip ettiği üsûlü, başkalarının onun hakkında söylediklerine ehemmiyet vermeden, kişinin ilmi şahsiyetini aksettiren bir ayna mesabesinde olan eserinden akseden delillerle belirtmeğe çalışacağız. Eserden çıkartacağımız çeşitli delillere göre, onun ilmi şahsiyetinin muhtelif yönlerini ortaya koyacağız.

Sahabe devrinde, âyetleri sıra ile arka arkaya tefsir etmek gibi bir hareket mevzu bahs değıldir. Kur'anı Kerim âyetlerini sıra ile tefsir etme hareketi tâbiiler devrinden itibaren tedricen gelişmeye başlamış, II. ci asrın sonlarına doğru kemâlini bulmuştu. Abdurrazzâk'ta Kur'an âyetlerini tam bir sıra ile tâkip etmemiş, bazılarını atlamıştır. Bu tefsirde, nakd, tercih, re'y, ve arap dilinin filolojik inceliklerine dayanan hususlara rastlanmamaktadır. Ekseri nakiller âyetlerin nüzûl sebeplerini açıklamaktadır. Abdurrazzâk, sahabe, tâbiûn ve daha sonrakilerden naklettiğı sözler, bir ön fikre sahip olmaksızın ve tevilsiz olarak zikredildiğinden bir orijinalliğı hâizdir. Sebeb-i nüzûl, nesh, kıraât, lugât, fıkıh, isrâiliyyat ve fırkalar bölümü altında toplayacağımız ve örnekler vereceğimiz hususlar, yazarın ve cemiyetin sâf ve temiz anlayışını aksettirmesi bakımından itimad telkin etmektedir. Onun, bu eserinde re'y tefsirine delâlet edecek bir hususa rastlanmadığı gibi câhilî arap şuurinden istifade etme gibi bir yola da tevessül edilmemiştir.

Zikrettiğimiz şu bölümlere geçmeden evvel, Abdurrazzâk'ın isnaddaki yerini kısaca belirtmemiz yerinde olacaktır. Tefsiri merfu, mevkûf, ve maktûf haberlerle doludur. O, naklettiğı haberlerin bazısını tam bir isnadla verirken,

قال انا معمر عن الزهرى عن عروة عن عائشة قالت : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم خلقت الملائكة من نور وخلق الجن من نار وخلق آدم من ماء وصف لكم (40) ekserisini de inkitalı bir şekilde nakletmiştir.

قال نا معمر عن قتادة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا اعاقى أحدا قتل بعد أخذ الدية (41).

Eserde bu şekildeki örneklere sık sık rastlanılmaktadır.

40 Tefsiri Abdurrazzâk, (İsmail Sâib Koleksiyonu), 54 a, bkz. keza. 4 b.

41 Aynı eser, 2 a.

1- Nüzûl sebeplerindeki yeri:

Âyetlerin iyice anlaşılması için, tefsir ilminde bilinmesi lâzım gelen hususlardan en mühimmi, âyetlerin nerede, ne zaman ve hangi sebepten dolayı nâzil olduğunu bilmektir. nüzûl sebeplerini bilmek, hükümleri sebeplere bağmağa vesile olur. Zaman geçtikçe sebepler ortadan kaybolmuş, meydanda sadece hükümler kalmıştı. Sebeplerle hükümler arasında sağlam bir irtibat kurulamayınca, tefsirden içtinab gibi hareketler başgöstermişti. Her âyet için bir nüzûl sebebi bahis konusu değildir. Bazı âyetlerin nüzûl sebepleri açık olduğu halde, bazılarında olmayabilir. nüzûl sebebi olmayan âyetler de, ihtiva ettikleri manayı anlatmak için nâzil olmuş olabilirler. Netice olarak, âyetlerin sebep-i nüzûlünü bilmek. Kur'anın manasını anlamaya vesile olan en mühim bir yoldur. Abdurrazzak'ta, tefsirinde nüzûl sebeplerini ihmal etmemiş, sık sık âyetlerin nüzûl sebeplerini rivayetlere dayanarak vermiştir. Bu hususta, eserinden alacağımız bir kaç örnek üzerinde duralım.

1 — عن معمر عن قتادة « اذن للذين يقاتلون » (42) قال هي اول آية نزلت في القتال فاذن لهم أن يقاتلوا (43) .

2 — قال نا معمر عن قتادة قال : كانت اليهود تصلى قبل المغرب والنصارى قبل المشرق فنزلت « ليس البر أن تولوا وجوهكم قبل المشرق والمغرب » (44) . (45)

3 — قال نا معمر عن قتادة في قوله تعالى « ولا تبأشروهن وأنتم عاكفون في المساجد » (46) قال : كان الناس اذا اعتكفوا خرج الرجل فيأشرو أهلهم ثم يرجع الى المسجد فنهأهم الله تعالى عن ذلك (47) .

Nesh ilmindeki Yeri:

Kur'anı Kerim âyetlerinin tefsirini yapmak ve ondan ameli hükümler çıkarabilmek için, bilinmesi lâzım gelen esaslardan biri de nesh meselesidir. Lugâtte, nakletmek, tahvil etmek, değiştirmek manalarına gelen bu kelime, İstilahda, Kur'anı Kerimdeki bir âyetin hükmünün, daha sonra vahyolunan bir âyetle kaldırılmasıdır.

Neshin asıl hedefi hüküm olduğundan, nesh olayı, yalnızca ahkâm âyetlerinde tezahür eder. Kur'anı Kerim tefsiri için çok lüzumlu olan bu nesh meselesi, o nisbette de karışıktır. Biz burada, bu hususda yapılan münakaşa-

42 Hac sûresi, 39.

43 Tefsiru Abdurrazzâk, 61 a

44 Bakara Sûresi, 177.

45 Tefsiru Abdurrazzâk, 1 b.

46 Bakara Sûresi, 187.

47 Tefsiru Abdurrazzâk, 2 b.

lara girişmiyeceğiz. Yalnız şunu söyleyelim ki, tefsirle meşgul olan herkes bu konuya temas etmek mecburiyetini hissetmiş ve görüşünü eserinde aks ettirmiştir. Abdurrazzak'ta nesh olayını kabul eder ve âyetlerin nâsîh ve men-sûhları hakkında bilgi verir.

- 1 — قال نا معمر عن قتادة في قوله تعالى « ولا تقاتلوهم عند المسجد الحرام » (48) قال : نسختها قوله تعالى « فاقتلوا المشركين حيث وجدتموهم » (49) (50)
- 2 — قال نا معمر عن قتادة في قوله تعالى « إن ترك خيراً الوصية للوالدين و الاقربين » (51) قال نسخ الوالدين منها و ترك الاقربين بمن لا يرث (52) .
- 3 — قال نا معمر عن قتادة في قوله تعالى « وعلى الذين يطيقونه فدية طعام مسكين » (53) قال : كانت في الشيخ الكبير والمرأة الكبيرة يطيقان الصوم وهو شديد عليها برخص لها أن يفطرا و يطعها ثم نسخ ذلك بعد فقال « فن شهد منكم الشهر فليصمه » (54) (55)

Fıkıhdaki Yeri:

Abdurrazzakın yaşadığı devir, fıkhi mezheplerin doğmağa başladığı bir zamana rastladığından, ilk fıkhi mezheplerden hangisine temayül ettiğini tayin edememekteyiz. Tefsirinde, ehemmiyet verdiği hususlardan biri âyetlerden hükümler çıkarmak, daha doğrusu, ahkâm ayetlerini açıklayan haberleri nakletmektir.

- 1 — قال نا معمر عن قتادة في قوله تعالى « فن اعتدى بعد ذلك » (56) قال هو القتل بعد أخذ الدية يقول من قتل بعد أن يأخذ الدية فعليه القتل ، لا تقبل منه الدية (57) .
- 2 — قال نا معمر عن قتادة في قوله تعالى « ولا تنكحوا المشركات » (58) قال المشركات ممن ليس من اهل الكتاب و قد تزوج حذيفة يهودية او نصرانية (59) .
- 3 — قال نا معمر عن الزهري و قتادة في قوله تعالى « ولا تنكحوا المشركين » (60) قال لا يحل لك أن تنكح يهودياً و لا نصرانياً و لا مشركاً من غير دينك (61) .

- 48 Bakara sûresi, 191.
 49 Tevbe sûresi, 5.
 50 Tefsiru Abdurrazzâk, 3 a.
 51 Bakara sûresi, 180.
 52 Tefsiru Abdurrazzâk, 2 a.
 53 Bakara sûresi, 184.
 54 Bakara Sûresi, 185.
 55 Tefsiru Abdurrazzâk, 2 b.
 56 Bakara sûresi, 178.
 57 Tefsiru Abdurrazzâk, 2 a.
 58 Bakara sûresi, 221.
 59. Tefsiru Abdurrazzâk 6a.
 60 Bakara sûresi, 221
 61 Tefsiru Abdurrazzâk, 6a.

Lügât ve Nahivdeki Yeri:

Nakli tefsirin kaynaklarından birini teşkil eden lugâvî kaynak, kelime-lerin veya kelimelerin birleşmesinden meydana gelen terkinin manasının anlaşılmasını hedef edinir. Bu iş arap dilini öğrenmeye dayanır. Abdurrazzâk, lugâvî kaynağı ehemmiyet vermiş, âyetteki kelimelerin müfred manalarını, âyetin bütün manasını izah edecek şekilde nakillerde bulunmuştur.

1 — نا معمر عن الحسن في قوله تعالى « وليجة » (62) قال هو الكفر والنفاق أو واحد هما (63).

2 — عن معمر عن قتادة في قوله تعالى « متكأ » (64) قال طعاماً (65)

3 — عن معمر عن قتادة في قوله تعالى « أثاثاً » (66) قال هو المال (67).

Kıraat ilmindeki Yeri:

Abdurrazzâk, tefsirinde kıraat rivayetlerini nakletmeyi ihmâl etmemiş, âyetlerdeki bazı kelimelerin okunuş şekillerini göstermiştir.

1 — قال سمعت هشام بن حسان يحدث عن محمد بن سيرين أن زيد بن ثابت كان يقرأها

كيف ننتزها (68) (69) .

2 — عن معمر عن الكلبي في قوله تعالى : « وليقولوا دارست » (70) قال دارست أهل الكتاب.

قال معمر وقال الحسن « درست » يقول تقادمت... قال معمر وقال قتادة درست قرئت وتعلمت. عن ابن عيينة عن عمرو بن دينار قال أخبرني عمرو بن كيسان أن ابن عباس كان يقرأها « دارست » تلوت خاصمت ، جادلت . قال عمرو وسمعت ابن الزبير يقول أن صبياناها هنا يقرأون « دارست » وإنما هي « درست »... (71)

İsrâiliyâtaki Yeri:

İslâmiyete hâriçten gelip, aslı olup olmadığı bilinmeyen haberlerin hepsi, isrâiliyyat lafzı altında toplanmaktadır. Kur'anı Kerim nâzil olduğu sırada, arapların zihinleri, kültür bakımından terakki etmiş milletlerin kafalarını ka-

62 Tevbe sûresi, 16.

63 Tefsiru Abdurrazzâk, 34 b.

64 Yusûf sûresi, 31.

65 Tefsiru Abdurrazzâk, 42 a.

66 Nâhl sûresi, 80.

67 Tefsiru Abdurrazzâk, 47 a.

68 Bakara sûresi, 259.

69 Tefsiru Abdurrazzâk, 9 a.

70 En'am sûresi, 105.

71 Tefsiru Abdurrazzâk, 27 a.

riştiran, din ve felsefe ceryanlarının hiç biriyle karışmamıştı. Bu bakımdan, Kur'an ilk günden itibaren olduğu gibi kabûl edilmiş ve bir kitab haline gelinceye kadar, yabancı fikirlerin ona girmesine mâni olunmuştu. Ancak israiliyat dediğimiz tehlike, onun aslında değil, de, tefsirine girmekte gecikmemişti. Nakledilen bu haberler, Kur'anı Kerimde kısa ve kapalı olarak zikredilen kıssalar ve müphem olan noktalar etrafında dönmüş ve aralarındaki boşlukları doldurmak için diğer din mensublarına veya kitaplarına müracaat edilerek tamamlayıcı bilgiler, tenkid süzgecinden geçirilmeksizin aktarılmıştı. Bu menkûlât zamanla çoğalmış, pek çok müfessirler eserlerini, bu gibi şeylerle doldurmayı âdet edinmişlerdi. Bu rivayetlerin, islâmiyete girişi, ilk müslümanların kültürlerinin zayıf olmasında aranılacağı gibi, diğer dinlerden islâmiyete giren şahısların şahsi durumlarında da aramak icab eder. Buna şu hususu da ilave etmemiz yerinde olur. Tâbiî'ler devrinden itibaren Kur'anı Kerimde hiç bir müphem yer bırakılmaması hususunda, tefsirciler arasında başlayan hırslı bir hareket, bu gibi rivayetlerin tefsirlere bol miktarda girmesine sebep olmuştur.

Abdurrazzak'ta, zamanında âdet olan bu isrâîli nakilleri, eserinde, nakletmekten geri kalmamıştır.

1 — قال نا معمر عن قتادة في قوله « قد أفلح المؤمنون » (72) قال قال كعب إن الله لم يخلق بيده الاثلاثة : خلق آدم بيده و التوراة بيده ، وغرس جنة عدن بيده ثم قال للجنة فكلمي فقالت قد أفلح المؤمنون لما علمت من كرامة الله لأهلها (73)

2 — قال انا معمر وقال قتادة عن كعب : بيت المقدس أقرب الأرض الى السماء بثمانية عشر ميلا (74).

3 — قال انا مالك عن عمه أبي سهيل بن مالك عن كعب الأحبار قال كانتا من جلد حمار ميت (76).

Bu gibi örneklere, eserde sık sık rastlanır. Bu kıssaların ekserisi Ka'bu'l-Ahbâr ve Vehb b. Mühebbih'e istinad etmektedir. Meselâ Tâlût kıssasında⁷⁵ ve Hz. Âdemi, cennetteki memnu ağaca yaklaştırmak için, şeytanın gayreti, yılanla olan mesaisi, ve bunlara verilen cezalar, aynen tevrattaki gibidir.⁷⁷

72 Mu'minûn sûresi, 1.

73 Tefsiru Abdurrazzâk, 61 b.

74 Aynı eser, 62 a.

75 Aynı eser, 7 b.

76 Aynı eser, 57 b.

77 Tefsiru Abdurrazzâk, 28 b; bkz. keza, 54 a.

Yukarıda zikredilen hususlardan başka, âyetleri zuhûr edecek mezhep ceryanlarına tahsis etme hareketinin izlerini de bu tefsirde görmekteyiz. Yine diğer hususlarda olduğu gibi, bu hususda da kendi fikrini belirtmekte, sadece haberleri nakletmektedir.

- 1 — ... « فاما الذين في قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة » (78) قال معمر و كان قتادة اذا قرأ هذه الآية « فاما الذين في قلوبهم زيغ » قال ان لم تكن الحرورية او السبائية فلا ادرى من هم و لعمري لقد كان في اصحاب بدر ولخديبية الذين شهدوا مع رسول الله صلى الله عليه و سلم بيعة الرضوان من المهاجرين والانصار خبر لمن استجر و عبرة لمن اعتبر... (79)
- 2 — قال نا الثوري عن سلمة بن كهيل عن ابن الطفيل قال : قام ابن الكواء الى على بن أبي طالب فقال : من « الأخسرین أعمالا » (80) الى صنعنا . قال ويلك منهم أهل حروراء (81) .

Tavsifini ve müellifinin metodunu göstermeğe çalıştığımız bu eser, Abdurrazzâkın şeyhlerinin rivayetlerine dayanmaktadır. Müellif bir nâkil vazifesini görmekte, kendi şahsi fikirlerini hiç ortaya koymamaktadır. Şiilikle itham edilen müellifin, eserinde bu hususa delalet edecek bir ize tesadüf olunmamaktadır. Eser, tam manasiyle, ilk devirdeki Kur'an tefsiri anlayışını, sâf ve sâde bir şekilde nakletmesi bakımından ehemmiyeti hâizdir. Lisân inceliklerinden ziyade, mananın hâkim olduğu bu tefsirdeki âyetlerde, Allahın murad ettiği şeyin anlaşılmasına matuf bir gayret göze çarpmaktadır.

78 Ali imrân sûresi, 7.

79 Tefsiru Abdurrazzâk, 10 b.

80 Kehf sûresi. 103.

81 Tefsiru Abdurrazzâk. 55. b.